

Socijalna prava i ostvarivanje prava - saga o hrvatskim umirovljenicima

Josip Županov
HAZU, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
UDK: 368:36
Primljeno: rujan 1996.

U raspravama o socijalnim pravima naglasak se više stavlja na zakonska prava negoli na njihovu realizaciju u praksi, jer se smatra da propisana prava administracija automatski provodi. Autor - na primjeru umirovljeničkih prava - dokazuje da taj automatizam u Hrvatskoj ne funkcionira, jer za to nedostaju neki bitni uvjeti. Faktično suspendiranje jednog bitnog prava umirovljenika promatra socio-dinamički: razmatra ponašanje i motivacije sukobljenih strana (vlada i umirovljenici) kao i "treće strane" (Ustavni sud, Sabor, političke stranke, sindikati, masovni mediji) te pokušava utvrditi glavne faktore (ekonomski, politički, socio-kulturni), njihovu uzajamnu povezanost i ulogu u ponašanju aktera.

I. PROLOG

Složit ćemo se s tvrdnjom da su prava i ostvarivanje prava dvije različite stvari. To je truizam, a truizmi se ne moraju dokazivati. Ako ipak netko zatraži da tu tvrdnju potkrijepim nekim argumentima, najprije ću posegnuti za ilustrativnim primjerima iz područja političkih prava. Tako u demokratskim zemljama postoji pravo građana na javni prosvjed (bez pribjegavanja nasilju). Ali prilikom ostvarenja toga prava nastaju problemi. Primjerice, izvršna vlast može isključiti središnji gradski trg i glavne ulice od javnih manifestacija i odrediti za to neki prostor na periferiji. Može demonstrantima policijski zapriječiti pristup zgradi parlamenta i drugim vladinim zgradama. Ni to nije sve. Javni se prosvjed, po prirodi stvari, uvijek nalazi na rubu "narušavanja javnog reda i mira", čak i nasilja. Granica između javnog izražavanja mišljenja i "nereda" vrlo je fluidna i teško ju je objektivno odrediti. A tko povlači tu granicu? Izvršna vlast, u prvom redu policija. Stoga je ishod prosvjedne akcije uvijek neizvjestan - katkada sasvim drukčiji od onoga što su prosvjednici očekivali.

Ali, reći ćete, ta ilustracija nije primjerena kad je riječ o ostvarivanju socijalnih prava - a to je predmet rasprave. S dva razloga: (1) socijalna prava tehnički su mnogo preciznije definirana nego politička prava, (2) ona se ne ostvaruju putem masovnog ponašanja, koje je teško kontrolirati, već putem uređene administrativno-birokratske procedure - dakle bez kolektivnog emocionalnog naboja koji prati svaku kolektivnu akciju. Stoga valja očekivati

automatizam u ostvarivanju socijalnih prava, koji jamči da će se prava ostvarivati približno onako kako su propisana.

Zanemarimo moguću prigovor, dobro poznat svakom pravniku, da je ostvarenje nekog prava rezultat podvođenja veoma raznolikih stvarnih situacija pod apstraktnu pravnu normu, a to uvijek zahtijeva neku interpretaciju i stvarne situacije i norme. Interpretacija pak uvijek sadržava neku dozu arbitrarnosti pa i voluntarizma. No, statistički gledano, možemo očekivati da će se socijalna prava većih skupina korisnika ostvarivati tako kako su propisana. Stoga nije čudno što se u analizama socijalne politike na prvo mjesto stavljaju socijalna prava, a ne njihovo ostvarivanje u praksi.

Ostvarivanje prava može kao problem izbiti u prvi plan kada se zbog ekonomskih razloga smanje sredstva iz kojih se prava alimentiraju. U tom se slučaju sustav socijalnih prava može pretvoriti u praznu ljušturu - za korisnika pravo postaje "nudum jus". U zemljama u tranziciji to nije samo hipotetska mogućnost: u nekim se to stvarno i događa, u većoj ili manjoj mjeri. Tako su u SRJ ostala na snazi sva socijalna prava koja su važila u SFRJ, ali iza njih - osobito u vrijeme katastrofalne megainflacije - stajali su prazni fondovi. Premda smanjenje sredstava za alimentiranje pojedinih socijalnih prava ozbiljno pogađa i Hrvatsku (npr. sredstva zdravstvenog osiguranja prepolovljena su u odnosu na 1990), tim se problemom ovdje nećemo baviti.

Međutim, ostvarivanje socijalnih prava putem administrativnog automatizma ima dva

implicitna preduvjeta: (1) "tvrd režim" zaštite svih prava pojedinca, pa i socijalnih, (2) sredena i kompetentna administracija preko koje se prava ostvaruju. Pod prvom točkom mislim na ono što se popularno naziva "pravna država" ili, u pravničkom žargonu, "vladavina prava". Pod drugom točkom mislim na stručnost službenika i njihovu privrženost propisima do te mjere da propisi postanu okosnica njihove ličnosti ("birokratska ličnost")¹. Ako ta dva preduvjeta nisu ispunjena, raskorak između socijalnih prava i njihove realizacije može biti znatan.

U Hrvatskoj (i ne samo u Hrvatskoj) ti preduvjeti nisu ispunjeni u toj mjeri da bismo mogli računati s potpunim automatizmom u ostvarivanju socijalnih prava. Postoji "mekši režim" zaštite prava, a državna se administracija mnogo ne razlikuje od klasične balkanske administracije (ili, ako baš hoćete, od talijanske administracije kakvu poznajemo iz novina). Hrvatska, kao nova državna zajednica, nije startala *ab ovo*. Ona je naslijedila "meki režim" zaštite prava kao određenu kulturu državnog voluntarizma izraženu u besmrtnoj poruci Josipa Broza sucima: Što se držite paragrafa kao pijan plota! Samo što na taj voluntarizam u vrijeme bivše države nitko izvana nije upirao prstom, jer je bio zasjenjen utopijom "srednjeg puta" i "socijalizma s ljudskim licem". U pet godina ne možete izmijeniti polustoljetno naslijeđe i ako se svojski trsite (a pogotovo ako se i ne trsite). Tu naslijeđenu kulturu uzimam samo kao društvenu činjenicu koja uvjetuje ostvarivanje pojedinih socijalnih prava, ne ulazeći u ispitivanje njezinih korijena (sežu li oni do "revolucionarne karizme" ili su usidreni u neotradicionalizmu), niti u razmatranje problema kulturno-političke promjene.

I hrvatska je administracija prtljaga naslijeđena iz bivše države. Sedam decenija života u zajedničkoj državi - oko dvije u kraljevini a nepunih pet u komunističkoj Jugoslaviji - bilo je, čini se, dovoljno da se zaborave tradicije austrougarske administracije i da se balkanska administracija prihvati kao prirodno stanje

stvari. U posljednjih pet ratnih godina teško su se mogli očekivati pomoci na bolje.

U uvjetima vladina voluntarizma i administrativne inkompetencije mogu se očekivati slučajevi da određena prava budu administrativnom odlukom suspendirana *de facto* i da se time bitno pogorša socio-ekonomski položaj njihovih korisnika te da pri tome zataji režim njihove zaštite. To se dogodilo i hrvatskim umirovljenicima u provedbi vladina stabilizacijskog programa koji je krenuo u listopadu 1993.* Situacija stvorena vladinom uredbom, što se tiče umirovljenika, traje i danas. To je glavni predmet ovog referata. No, koja je svrha vraćati se sada na događaje što su se zbili pred tri godine?

Prije no što objasnim zašto sam taj događaj odabrao kao predmet razmatranja, valja upozoriti da vladin voluntarizam ne treba shvatiti kao neko hirovito ponašanje bez ikakvih društvenih determinanti. Ono se ne zbiva u političkom i socijalno-kulturnom vakuumu. Voluntarizam djeluje u jednom dinamičkom polju različitih političkih i socio-kulturnih vektora. Zadatak je sociološke analize: (1) da odredi faktore koji pretežito utječu na voluntarističku akciju i (2) da, u daljoj fazi, konstruira model dinamičke povezanosti tih faktora.

Vladina akcija 1993. paradigmatički je primjer voluntarističke intervencije u ostvarivanje socijalnih prava, koji nam omogućuje da lociramo faktore društvene dinamike u ostvarivanju socijalnih prava. Odnosno daje polaznu osnovu za takvu analizu. Istina, ta *case-study* ne omogućuje izradu modela glavnih faktora društvene dinamike, jer bi izrada modela zahtijevala detaljan empirijski istraživanje. Ipak i ova analiza daje prvi uvid u tu donekle zanemarenu problematiku ostvarivanja socijalnih prava.

II. EKONOMSKA STABILIZACIJA I UMIROVLJENICI - OSNOVNA FAKTOGRAFIJA

Program ekonomske stabilizacije startao je vladinim mjerama od 18. listopada 1993. godi-

* To se događalo i događa se i drugim korisnicima - npr. invalidima Domovinskog rata i drugim demilitariziranim vojnicima. (TV parlament, 3.9.1996.)

¹ Ovdje mislim na eufunkcionalne aspekte "birokratske ličnosti". Imam na umu neprekidan pritisak birokratske strukture na dužnosnika da bude "metodičan, razborit, discipliniran", i visok stupanj njegove internalizacije tih zahtjeva. Pridržavanje pravila postaje cilj za sebe, a instrumentalna vrijednost pravila postaje za njega konačna vrijednost. Disfunkcionalni efekti takvog redizajna ličnosti ("uvježbana nesposobnost" - Veblen, "profesionalna psihiza" - Dewey, "profesionalna deformacija" - Warnotte, "ritualizam" - Crozier itd.) ovdje nas ne zanimaju. (Merton, 1952, 361-371.)

ne. Pored ostalih, donesena je uredba o ograničavanju sredstava za plaće, i druga uredba o ograničavanju sredstava za mirovine. Na temelju te je uredbе uprava Fonda mirovinskog osiguranja donijela (i još uvijek donosi) čitav niz internih propisa koji reguliraju utvrđivanje i isplatu mirovina. Premda je pravna važnost uredbе automatski prestala po isteku godine dana, na njoj zasnovana regulativa Fonda ostaje na snazi.

Međutim, vlada nije ostala samo pri uredbi. Ona je dodatno opteretila mirovinski fond time što je na teret fonda (a to znači "regularnih" umirovljenika) prebacila i one umirovljenike koji ranije ili uopće nisu uplaćivali doprinose ili su ih uplatili samo djelomično. Takvih umirovljenika bilo je u rujnu 1994. godine 160.000. Prema važećim zakonskim propisima, njihove bi se mirovine morale u cijelosti ili djelomično isplaćivati iz državnog proračuna. Međutim, vlada je jednostavno odlučila da te mirovine neće refundirati Fondu mirovinskog osiguranja. Nadalje, vlada je dugo vremena (sve do sredine 1996.) tolerirala neplaćanje doprinosa od strane mnogih poslodavaca, to je u najmanju ruku dovelo do neprekidnog sve većeg kašnjenja u isplati mirovina.

Negativni učinci svih tih propisa i propusta po umirovljenike nisu izostali. Kretanje mirovina, koje je prema (još) važećem zakonu o mirovinskom osiguranju pratilo kretanje plaća, počelo je ozbiljno zaostajati. Tako, ako plaće u srpnju 1993. uzmemo kao 100, onda njihov indeks u času pisanja ovog referata iznosi 369,95. Ako pak mirovine prije uredbе uzmemo kao 100, onda njihov indeks danas iznosi 170,98. To osjetno pogoršanje relativnog socio-ekonomskog položaja umirovljenika možemo iskazati i ovako: dok je prije uredbе prosječna mirovina iznosila 97% prosječne plaće, danas iznosi oko 50%.

Što se tiče gubitka u apsolutnim iznosima, u umirovljeničkim se udrugama računa da su umirovljenici kao skupina izgubili 30 prosječnih mirovina. Ako je ta procjena točna, to bi iznosilo 5,20 milijardi DEM².

Kako se taj gubitak odrazio na potrošnju i standard umirovljenika, o tome na žalost nema istraživačkih podataka - niti je snimljeno postojeće stanje, niti postoje komparativni podaci iz razdoblja prije uredbе. Jedna novinska anketa što ju je proveo list *Globus* u siječnju 1995. jasno pokazuje da je razina potrošnje i standarda anketiranih umirovljenika znatno niža od svih drugih kategorija ispitanika. Iako su ti podaci indikativni, nisu ipak dovoljni za izvođenje znanstveno utemeljenih zaključaka.

Na uredbu su udruge umirovljenika odmah reagirale (27.10.1993) prijedlogom Ustavnom sudu da ispita zakonitost uredbе. Na taj zahtjev sud nije reagirao sve do ljeta 1996. godine, kada je, prema nekim informacijama iz tiska, obznanio da će postupak razmatranja početi u rujnu 1996. godine. U isto vrijeme ministar rada i socijalne skrbi najavljuje da će do kraja godine biti donesen nov zakon o mirovinskom osiguranju, koji - prema dostupnim informacijama - ne spominje pravo umirovljenika da se kretanje mirovina vezuje uz kretanje plaća. Hoće li Ustavni sud donijeti odluku prije izglasavanja novog zakona, i kakva će biti ta odluka, o tome se može samo nagađati.

III. "DRAMSKA LICA": PONAŠANJE I MOTIVI - JEDNA SOCIOLOŠKA INTERPRETACIJA

Socio-dinamički pristup zahtijeva da najprije definiramo *personae dramatis*. Na prvom mjestu direktno uključene i zainteresirane strane: vlada na jednoj te umirovljenici i njihove udruge na drugoj strani. Zatim valja obuhvatiti i "treću stranu", koja se ne sastoji samo od neutralnih promatrača (u društvenim sukobima - radilo se o štrajku ili genocidu - "by-standers" nisu nikada "innocent")³. Treću stranu čine ova dramska lica: Ustavni sud, Sabor, političke stranke, sindikati i masovni mediji.

1) Vlada Republike Hrvatske

Ostavimo po strani pitanje je li vlada morala u listopadu 1993. godine donijeti stabilizacijski program kakav je donijela ili je imala i

² Fiktualne podatke navodim prema osobnoj informaciji dr. Džemaludina Kalajdžisalihovića.

³ Ervin Staub navodi u svojoj knjizi (Staub, 1989, passim) dovoljno primjera koji potvrđuju tu tezu: od držanja "promatrača" (unutarnjih i vanjskih) u vrijeme pripreme i izvedbe holokausta pa do njihova držanja u vrijeme "desaparecidos" u Argentini. Staub završava knjigu s pokoljem u Kampučiji. Da je nastavio rad na tu temu, razni "promatrači" (UNPROFOR, brojni emisari vlada i poklisari raznih nedržavnih međunarodnih udruga) što su se minulih godina u velikom broju vrzimali na ratom zahvaćenim prostorima Hrvatske i BiH pružili bi mu zahvalan materijal.

neku drugu opciju. Kad je inflacija dosegla četveroznamenkastu brojku, vlada je morala djelovati. Ograničenje porasta prihoda stanovništva standardna je mjera svakog stabilizacijskog programa, pa se ne može zamjeriti vladi što je ograničila prihode dviju najvećih skupina primalaca dohotka: plaće i mirovine. Materijalne žrtve (restrikcije) neizbježna su komponenta svake stabilizacije.

No, drugo je pitanje: kako te žrtve raspodijeliti među stanovništvom? Zdravorazumsko je (ali i ustavno) načelo da materijalne žrtve budu ravnomjerno raspodijeljene. Da je vlada polazila od takvog načela, bila bi donijela samo uredbu o ograničenju rasta plaća, jer bi s obzirom na zakonom propisanu vezanost mirovina uz plaće time automatski ograničila i porast mirovina. Ali vlada je povrh toga donijela i posebnu uredbu o ograničenju sredstava za mirovine, čime je prihvatila "načelo" da umirovljenici treba da snose razmjerno veći dio tereta stabilizacije negoli zaposleno osoblje. Ta neravnomjerna raspodjela tereta postala je još neravnomjernija naknadnim mjerama i propustima na koje sam već upozorio. Stoga je temeljno sociološko pitanje: zašto je vlada neravnomjerno raspodijelila teret stabilizacije - zašto je umirovljenike opteretila znatno više nego zaposlene osobe?

Pogledajmo kako su to objašnjavali (i još uvijek objašnjavaju) vladini predstavnici. Ako sumiramo izjave predstavnika vlade i paradžavnog mirovinskog fonda u raznim prigodama u razdoblju od listopada 1993. do srpnja 1996, njihove se tvrdnje mogu ovako sistematizirati:

(1) ništa se nije dogodilo, umirovljenici nisu ništa izgubili. To se tvrdilo u odgovorima na napise pojedinih umirovljenika u tisku;

(2) ne samo da umirovljenici nisu ništa izgubili nego su čak i dobili (na primjer, da su se mirovine povećale za veći postotak od troškova života);

(3) ako se već ne može poreći da su umirovljenici nešto izgubili, za to nije kriva ni vlada ni država, nego vlasti bivše zajedničke države, koje su opljačkale mirovinski fond u Hrvatskoj i prelele sredstva u svrhe koje nemaju nikakve veze s mirovinama - primjerice, u izgradnju Đerdapa! Pri tome se zaboravlja da mirovinski fondovi u bivšoj državi nisu bili kapitalizirani, pa su se mirovine isplaćivale iz tekućih prihoda,

da, a onda su i sredstva iz doprinosa odlazila u tekuće rashode;

(4) u vrijeme prije izbora 1995. bile su se pojavile izjave koje su ekonomske gubitke umirovljenika objašnjavale kao domoljubnu žrtvu na koju su sami umirovljenici pristali. Takve se izjave više ne čuju, jer je apsurdno dokazivati da su umirovljenici dobrovoljno žrtvovali svoje mirovine kad navodno nisu ništa izgubili, odnosno kad to od njih nitko nije tražio i kad većina nije bila ni informirana o tome što se stvarno događa s mirovinama.

U svakom slučaju, nepokolebljiv je stav vlade da država ništa ne duguje umirovljenicima s naslova izgubljenih mirovina.

Izjave vladinih i fondovskih predstavnika spadaju u kategoriju racionalizacija - one ništa ne objašnjavaju. Dakako, teško je danas utvrditi, bez posebnih studija i "unutarnjih informacija" (inside information), što su bili stvarni motivi takve vladine politike prema umirovljenicima. Odgovarajući hipotetski na to pitanje, mislim da ću najmanje pogriješiti ako upozorim na dva ključna faktora u svakom političkom odlučivanju: prvi je faktor ljestvica nacionalnih prioriteta kako ih je definirala izvršna vlast, a drugi je anticipirana snaga otpora onih koji će biti pogođeni i procjena političkih konzekvencija otpora.

U ne tako davnoj TV emisiji predstavnici vlade uvjerali su javnost da su mirovine i položaj umirovljenika u samom vrhu ljestvice vladinih prioriteta, a za ekstremno niske mirovine krive su okolnosti izvan vladine kontrole. To su dokazivali službenim izjavama sa samog vrha izvršne vlasti. Na žalost, stvarni prioriteti ne određuju se nikakvim službenim iskazima, već alokacijom materijalnih sredstava za određene svrhe. Naime, u situaciji kad materijalnih sredstava ima u izobilju (a to je više utopijsko očekivanje negoli stvarno stanje u društvu) ne bi bilo nikakvih prioriteta, već bi se sve društvene potrebe u cjelini zadovoljavale. Međutim, kad nema dovoljno sredstava da se sve potrebe zadovolje, kad se sredstva moraju kresati - dakle kad se dio potreba mora "žrtvovati", te se "žrtve" ne distribuiraju linearno, već prema nekoj skali važnosti određenih potreba, odnosno prema ljestvici prioriteta. Ukratko, prioritet nije ono prema čemu imamo i izražavamo pozitivan stav, već ono što smo najmanje dosad spremni žrtvovati. Ako, dakle, podemo od objektivnog utvrđivanja nacionalnih prioriteta

kako ih je definirala vlada, onda mirovine nisu bile na vrhu skale, već na samom dnu. U prilog tome govori i frojdovska greška što se potkrala u javnim razmišljanjima nekih vladinih predstavnika o tome koliko bi se kilometara cesta dalo izgraditi iznosom dodatka na mirovine od 100 kn (85 milijuna kn mjesečno puta 12 mjeseci).

No prioriteti su samo jedan vektor političkog odlučivanja. Drugi je vektor anticipirani otpor pogođene strane. A anticipacija otpora temelji se na percepciji društvene moći pogođene skupine i njezinoj sposobnosti da disperziranu moć koncentrira i efikasno upotrijebi (organiziranost i vodstvo). Uključuje i vladinu procjenu političkih posljedica eventualnog otpora.

U konkretnom slučaju, interesi umirovljeničke populacije bili su vrlo nisko rangirani na ljestvici vladinih prioriteta, a vlada nije anticipirala nikakav spomena vrijedan otpor, jer je procijenila da je društvena moć te skupine znatno manja od moći zaposlene populacije, da oni neće pružiti nikakav kolektivni otpor (izlaskom na ulicu - a štrajkati ionako ne mogu), da njihove udruge neće organizirati nikakvu prosvjednu akciju i da umirovljenici kao birači neće kazniti na idućim izborima vladajuću stranku zbog nezadovoljstva odlukama njezine vlade.

Ukratko, politička odluka nije određena samo prioritetima, koji se mogu temeljiti i na određenim vrijednosnim orijentacijama i ideološkim opredjeljenjima, već i svakodnevnom političkom pragmom. I političari, baš kao i obični smrtnici, često idu linijom manjeg otpora!

2) Umirovljenici

Na kolektivnoj razini nije bilo nikakva otpora. Jedina kolektivna reakcija bio je prije-

dlog umirovljeničkih udruga Ustavnom sudu⁴, koji dosad nije dao nikakva rezultata. Kao neku vrstu kolektivne akcije možemo smatrati i formiranje Stranke hrvatskih umirovljenika (SHU) više od dvije godine nakon uredbi. To je zametak neke buduće kolektivne akcije - no valja pričekati da ta stranka stane na noge.

Čini se da ni na individualnoj razini nije bilo nikakva otpora. Iako nema objavljenih istraživačkih podataka o izbornom ponašanju te subpopulacije, očito je da se potpora vladajućoj stranci na izborima nije bitno smanjila^{4-a}. Jer u protivnom bi izborni rezultati bili bitno drukčiji, a vladajuća stranka bila bi izgubila većinu zastupničkih mjesta u Saboru.

Ako je vlada donoseći uredbu i druge mjere igrala na kartu da neće biti kolektivnog otpora ni gubitka glasova na izborima, ta se karta pokazala dobitnom kartom. Kako to objasniti? O tome nema nikakvih empirijskih podataka, pa možemo samo hipotetski navesti neke moguće faktore bez pretenzija na njihovo kvantitativno ponderiranje. Koji su, dakle, mogući faktori pasivnog ponašanja umirovljenika?

(1) Uobičajeno je navesti strah od represalija vlasti u slučaju javnih prosvjeda i demonstracija. Dakako, represija je uvijek moguća, ali je u međuvremenu u hrvatskim gradovima bilo više izlazaka radnika na ulicu a da pritom nisu zabilježeni neki spomena vrijedni ulični sukobi s organima reda.

(2) Ne smije se smetnuti s uma da su umirovljenici populacija sa znatnim zdravstvenim tegobama. Nije malen broj onih koji su fizički hendikepirani te ne mogu izaći na ulicu. Ali u Italiji smo vidjeli (na TV) i demonstrante sa štakama, a osim toga među umirovljenicima ima dovoljan broj ljudi u relativno dobroj fizičkoj kondiciji - ali ni oni se nisu pojavili na

⁴ Prijedlog su podnijeli: Stranka socijalista, Sindikat umirovljenika Hrvatske, Matica hrvatskih umirovljenika Brodsko-posavske županije i dr. Džemaludin Kalajdžisalihović.

^{4-a} Najnoviji, još neobjavljeni anketni podaci snažno potkrijepljuju tezu da većina umirovljenika glasa za HDZ. Tako je prema anketi "Izbori 1995." što ju je uoči samih izbora proveo na reprezentativnom uzorku Fakultet političkih znanosti, 54,5% ispitanika (umirovljenika) izjavilo da im je od stranaka najbliži HDZ, a 50,7% i da će za tu stranku glasovati. Nasuprot tome, svega je 41,7% svih ispitanika (cjelokupni uzorak) izjavilo da im je najbliži HDZ, a 34,1% i da će glasovati za tu stranku. Očito je da HDZ ima jaču potporu umirovljenika nego li drugih slojeva birača.

Istina, ta je potpora 1995. godine slabije izražena nego na izborima 1992. godine, kad je - prema istoj anketi - 62% umirovljenika glasovalo za HDZ. No to smanjenje po svojoj prilici nije reakcija na Vladinu uredbu iz 1993. godine i njezine socijalno-ekonomske posljedice za umirovljenike. To je historijski trend zamjetan u cijeloj biračkoj populaciji. Naime, dok je 1992. godine (prema anketi) 45,7% svih ispitanika glasovalo za HDZ, 1995. g. samo je 34,1% izjavilo da će glasovati za HDZ. Smanjenje potpore izraženo u postotnim poenima približno je isto kod umirovljenika (11,1%) kao i u cijeloj populaciji (11,6%).

Zahvaljujem Fakultetu političkih znanosti što mi je dopustio da se koristim neobjavljenim podacima i napose gospodinu Goranu Čularu koji je te podatke priredio.

ulici. Stoga mi se čini da su dva mnogo važnija faktora ponašanja: opća apatija i pomanjkanje efektivnog vodstva.

(3) Apatija ima dvije glavne komponente: preokupiranost svakodnevnim preživljavanjem i političku kulturu nevjericice u kolektivnu akciju.

a) Poznata je stvar da se ljudi dovedeni na sam rub egzistencije ne bune, njihov je horizont razdoblje od 24 sata. Ako su u tom razdoblju uspjeli da ne odu u krevet prazna želuca, oni su zadovoljni. Složili se ili ne složili s teoretičarima relativne deprivacije, obično se - suprotno marksizmu - ne bune oni koji nemaju što izgubiti, već oni koji se boje da bi nešto mogli izgubiti!⁵

b) Iz socijalističkog razdoblja naslijedena je kultura nepovjerenja u autonomnu kolektivnu akciju, nepovjerenja da se time može postići rješenje nekog problema. Vjerovanje da će sudjelovanje u kolektivnoj akciji pojedincu natovariti neprilike s vlašću i da vlast ni u kom slučaju neće popustiti ma koliko kolektivna akcija bila masovna i žestoka.⁶

(4) Ali spremnost za kolektivnu akciju, da je i postojala, ne bi bila dovoljna. Potrebno je efektivno vodstvo koje će povesti akciju i njome upravljati. Ni jedna od postojeće tri umirovljeničke udruge (prije osnivanja SHU) - Matica hrvatskih umirovljenika, Sindikat hrvatskih umirovljenika i Hrvatski umirovljenik - nije mogla preuzeti vodstvo. Matica i Sindikat zbog oportunističke orijentacije vođa a Hrvatski umirovljenik zbog malobrojnog članstva (većinom intelektualci i stručnjaci) i malog utjecaja u toj populaciji.

No još je veća zagonetka izborna ponašanje umirovljenika. Tu ću nabaciti nekoliko hipotetskih objašnjenja bez ikakve elaboracije, budući da u to nema ama baš nikakvih sistematskih uvida.

(1) Prvi je činitelj pomanjkanje informacija o položaju umirovljenika kao društvene skupine - pomanjkanje ne samo za socijalne analitičare već i za umirovljenike. Koliko je umirovljenika pročitao vrlo solidne i dokumentirane Kalajdžisalihovićeve napise u *Vjesniku*!

(2) Drugi je činitelj političko iskustvo umirovljenika. Izbori su za njihova pametara uvijek imali plebiscitarni karakter (za ili protiv postojećeg režima). Oni se nikad na biralištu nisu opredjeljivali na temelju nekog "issue" koji su smatrali važnim, davali su plebiscitarnu potporu političkom režimu, odnosno plebiscitarno su se izjasnili protiv njega kad je izgubio kredibilitet (1990). Odsutnost svake socijalne diferencijacije u agresiji i progono hrvatskog stanovništva proizvelo je nacionalnu homogenizaciju, pa je nacionalna stranka-pokret uvijek bila u prednosti. Na tu je žicu vjerojatno udarala parola koja je gubitku određenog broja mirovina dala vrijednost domoljubnog žrtvenog čina.

(3) Treći je činilac golema faktička moć vladajuće stranke po kojoj bi se ona mogla definirati kao "avangarda", a ne kao tek jedna od stranaka. Možda je ta moć fascinirala velik dio umirovljeničke populacije. Prirodna je težnja nemoćnih da se identificiraju s onim tko je moćan.

(4) Faktor o kojem najmanje znamo jest to kako umirovljenici percipiraju mirovinu: kao neko imovinsko pravo ili kao socijalnu pomoć. Objektivna situacija u kojoj su se našli umirovljenici, osobito nakon uredbе, pretvorila je većinu njih u socijalne slučajeve koji uz mirovinu dobijaju socijalnu pomoć, bilo od Caritasa ili centara za socijalni rad, koji se hrane u pučkim kuhinjama i sl. S druge strane, dodjela dodatka od 100 kn ne može se drugačije shvatiti nego kao socijalna pomoć. Jesu li umirovljenici, i u kojem omjeru, redefinirali mirovinu kao socijalnu pomoć? Oni koji jesu, ti se i na biralištu ponašaju u stilu narodne izreke: ne grizi ruku koja te hrani!

⁵ "Siromah na granici gladi živi svrhovit život. Tko je obuzet očajničkom borbom za hranu i sklonište, potpuno je slobodan od osjećaja uzaludnosti. Svaki je obrok ispunjenje; otići u krevet puna želuca je trijumf; a svaki slučajni dobitak čudo... (Ti ljudi)... ne gaje nikakve pritužbe, ne sanjaju nikakve snove ... Naša je frustracija veća kad imamo mnogo i želimo više nego kad nemamo ništa a želimo nešto. Manje smo nezadovoljni kad nam nedostaju mnoge stvari nego kad nam se čini da nam nedostaje samo jedna". (Hoffer, 1948, 26-28.)

⁶ Iako su neinstitucionalizirani radnički štrajkovi u drugom dijelu socijalističkog razdoblja bili bar djelomično uspješni, oni nisu izmijenili nepovjerenje u kolektivnu akciju karakteristično za sve komunističke zemlje. Naime, štrajkovi su bili tolerirani kao neka vrsta kontramanevra politokracije u odnosu na "tehnobirokraciju" kako bi se ona zadržala u poziciji "mladeg partnera". Štrajkaši su dobro znali da štrajk uvijek znači poziv (molbu) politokraciji da intervenira. Nikad se nije štrajkalo protiv politokracije. (O štrajkovima u bivšoj državi vidi Županov, 1987, 261-272.)

3) Treća strana

A sada nekoliko zapažanja i konstatacija o ponašanju treće strane.

(1) Ustavni sud

O njegovu smo ponašanju već sve rekli. No postavlja se pitanje: zašto se sud najprije oglašio, a onda, nakon više od dvije godine šutnje, najavio da će prijedlog, što ga je prekrila debela prašina, ipak razmotriti? Je li riječ o poslovličnoj sporosti sudbenog mehanizma? Ustavni je sud u međuvremenu riješio cijeli niz prijedloga i tužbi, neke (povezane sa "zagrebačkom krizom") u rekordnom roku. Zašto je onda tako dugo otežao i zašto se napokon ipak oglasio?

Na prvo pitanje odgovorio je njegov predsjednik u TV emisiji u proljeće 1996. On je jednostavno rekao da bi poništenje sporne uredbe bilo odvelo zemlju u hiperinflaciju i ekonomsku katastrofu. Svakoga tko je iole informiran o ustavnom sudovanju u zapadnim zemljama mora se iznenaditi da se jedan ustavni sud rukovodi načelom oportuniteta, a ne načelom legaliteta. A još je čudnije da to predsjednik Ustavnog suda javno prizna. Što su onda bili glavni razlozi takvog ponašanja?

Je li to bila ovisnost Ustavnog suda o izvršnoj vlasti? Je li Sud doista politički instrumentaliziran? Međutim, poništenje vladine odluke o raspuštanju gradske skupštine Zagreba 1996, odluke do koje je vladi bilo i te kako stalo, ne bi govorilo u prilog teorije o instrumentalizaciji. Istina, jedna kuloarska priča protumačila je tu odluku Suda direktivom što ju je Sud navodno dobio iz Predsjedničkih dvora. Međutim, činjenica da su prilikom vijećanja glasovi sudaca bili podijeljeni i da je odluka donesena tijesnom većinom ne potvrđuju tu priču. A najmanje ju potvrđuje okolnost što je jedan istaknuti član - prema nedemantiranim navodima u tisku - kad je vidio da rasprava kreće u neželjenom smjeru za vladu, panično odjurio obavijestiti one koji su, prema kuloarskim nagađanjima, dali direktivu da se vladina odluka obori. Čini se stoga da objašnjenje ponašanja sudaca valja tražiti izvan teorije o instrumentalizaciji. To ću i pokušati u daljem izlaganju.

Ostaje pitanje: zašto se Sud najednom pokrenuo nakon i suviše duge šutnje? Je li tome uzrok osnivanje SHU? Ili je ipak riječ o slučajnoj koincidenciji? Ostavimo za sada to pitanje otvorenim.

(2) Sabor

Sabor je, koliko se sjećam, samo jednom raspravljao o umirovljeničkoj problematici, i to na temelju posebnog vladina izvještaja. U toj raspravi nije bilo onog naboja i dramatike kao primjerice u raspravi o privatizaciji i svim grijesima (stvarnim i imaginarnim) koji su s tim povezani, koja se odigrala u jesen 1994. Čini se da uredba i njezine posljedice nisu nikad privukle pozornost sabornika. Zašto - o tome kasnije.

(3) Političke stranke

Dovoljno je reći da u predizbornoj kampanji u jesen 1995. (a to su bili prvi izbori za predstavnički dom Sabora poslije uredbe) ni jedna oporbena stranka nije od položaja umirovljenika pokušala napraviti "le cas célèbre" ili, kako se to u anglosaksonskim zemljama naziva, "issue". Ni jedna nije pokušala pridobivanjem glasova umirovljenika uzdrmati vladajuću stranku. Je li zanemarivanje takvog džokera bila stvar miopije kreatora stranačkog marketinga - ili je to bila realna procjena da položaj umirovljenika nije nikakav džoker, nije moguće dokučiti. No bez obzira na to je li se radilo o kratkovidnosti ili o realističkoj procjeni, iza toga leži isti socio-kulturni faktor, o kojem će biti riječi nešto kasnije.

(4) Sindikati

Ni sindikati nisu pokušali staviti na tapetu uredbu i njezine posljedice. Primjerice sindikat znanosti, koji je inače vrlo oštar kritičar vladina odnosa prema sveučilišnim profesorima i drugim znanstvenicima i agilan promicatelj njihovih interesa, uglavnom se ne osvrće na položaj umirovljenih profesora koji je uistinu bijedan (s mirovinama na razini 1500-1600 kn). No ponašanje sindikata valja razumjeti. Sindikat je interesna organizacija koja se bori za interese zaposlenika, a oni su u koliziji s interesima umirovljenika. Naime, da su mirovine rasle istim tempom kao i plaće, mirovine bi se u vrijeme stabilizacije bile povećale, a plaće smanjile u odnosu na današnje stanje.

(5) Masovni mediji

Ponašanje masovnih medija sukladno je ponašanju drugih dramskih lica obuhvaćenih skupnim nazivom "treća strana".

Prvo, elektronski su mediji - mislim prvenstveno na TV - sustavno zanemarivali uredbu

iz 1993. i njezine posljedice. Ako se i govorilo o položaju umirovljenika (uglavnom na radiju), govorilo se na administrativno-neproblematički način. Problematički se progovorilo tek 27. srpnja 1996. u emisiji TV parlament. Glavni junaci toga showa bili su resorni ministar rada i socijalne skrbi i predsjednik saborskog odbora zaduženog za socijalnu problematiku. Oni su, uz ne baš sasvim diskretnu podršku voditelja, vrlo elokventno branili vladinu politiku prema umirovljenicima od listopada 1993. navodimo. Tri predstavnika umirovljeničkih udruga ispali su kao epizodisti, najvećim dijelom vlastitom zaslugom (nepripremljenost za raspravu, pa čak i nekompetentnost).

U tisku - i "državnom" i "nezavisnom" (ako tu podjelu uzimamo s jednakom ozbiljnošću kao i podjelu Galije na tri dijela po Gaju Juliju Cezaru) - bilo je napisa koji su jasno, pa i oštro prezentirali umirovljenički problem. No oni su manjim dijelom potjecali iz pera profesionalnih novinara (uz časte iznimke kao što je novinarka *Vjesnika* Goranka Jureško), a većim dijelom od samih umirovljenika, koji su u rubrikama otvorenim vanjskoj suradnji objavljivali svoje napise. Ukratko, čini se da novinski urednici nisu smatrali da je problematika umirovljenika dovoljno atraktivna za kupce novina, pogotovo kad se zna da većina umirovljenika i ne može sebi priuštiti luksuz da kupuje novine. Čak ni tabloidi nisu nikad našli ništa "senzacionalnog" ili "ekskluzivnog" u toj problematici. Iстина, *Globus* je objavio 1995. moj prikaz rezultata njihove ankete o potrošnji i standardu provedene u siječnju 1995. Na moje traženje, skupni rezultati raščlanjeni su na različite društvene skupine, pa se iz usporedne analize jasno vidjelo da su umirovljenici na samom dnu ljestvice s obzirom na potrošnju i standard. Ali kada sam u predizbornom razdoblju iste godine predložio glavnom uredniku provedbu posebne ankete o socijalno-ekonomskom položaju i izbornim preferencijama umirovljenika, taj obrazloženi prijedlog s nacrtom upitnika nije prihvaćen. Drugi tabloid, *Nacional*, u 1996. intervjuirao je nekoliko umirovljenih profesora (među njima i mene), ali je nadobudni mladi novinar to obavio na neprofesionalan način (pa sam morao poslati ispravak).

Ukratko, medijski ljudi - vjerojatno s pravom - procjenjuju da čitatelji (mahom iz aktivne populacije) nisu mnogo zainteresirani za probleme umirovljenika.

Na čemu se zasniva ta nezainteresiranost? Vjerojatno na općem konsenzusu radno aktivne populacije (dotično srednje generacije) da današnji položaj umirovljenika - pored mnogo "važnijih" stvari - nije problem kojim bi se trebalo posebno baviti, pa je najbolje prepuštiti vladi da se njime bavi kako se i dosad bavila. Taj prešutni konsenzus, koji je u pozadini i vladinih odluka i ponašanja "treće strane", polazište je iduće analize socio-kulturnih faktora koji su na djelu, a ti su faktori - razumije se - privilegirani predmet sociološke analize. Na čemu se temelji taj opći prešutni konsenzus?

IV. SOCIO-KULTURNI FAKTORI - POKUŠAJ SOCIOLOŠKE INTERPRETACIJE

Najkraće rečeno, osnovica je konsenzusa jedan poseban oblik stratifikacije za koji u hrvatskom jeziku nema naziva, a na engleskom se zove "ageism" (jezično vrlo nezgodan termin, koji se ne može prilagoditi hrvatskom jezičnom sustavu). Naime, društvene klase i slojevi (ma kako ih definirali) nisu jedini oblici stratifikacije. Postoje i drugi oblici: stratifikacija na temelju rase ili etničke pripadnosti (rasizam), na temelju spola (seksizam) i na temelju dobi (ageism). Rasizam se pojavljuje samo u nekim društvima, seksizam u svim povijesnim društvima, a ageism u industrijskim društvima. Premda se ta tri oblika stratifikacije među sobom znatno razlikuju, imaju i nešto zajedničko: to je askriptivni status na osnovi kojega se ljudima uskraćuju životne mogućnosti (opportunities) i "nagrade" (rewards), pa su svi oni povezani sa siromaštvom. Uskraćivanje mogućnosti i nagrada može biti institucionalizirano (posebnim propisima) ili uglavnom kulturno.

(1) Ageism⁷

Ageism kao oblik stratifikacije znači podjelu društva na tri dobne skupine: mladu dobnu grupu, srednju dobnu grupu koja obuhvaća

⁷ Ageism kao oblik stratifikacije nije u američkoj sociologiji općenito prihvaćen kao što su rasizam i seksizam. Carol A.B. Warren posvećuje mu (Warren, 1977, 233-236) priličnu pozornost, iako izrijeком ne kaže da je to oblik stratifikacije. Ali ga David B. Grusky u svom najnovijem zborniku (*Social Stratification*, Boulder, Westview Press, 1994) ne spominje. Kao oblike stratifikacije on navodi "Class, Race and Gender", ali ne i Age.

većinu radno aktivnog stanovništva, i staru dobnu grupu u kojoj, u većini modernih društava, pretežu umirovljenici. Najviši status (i najveću moć) ima srednja dobná grupa, dok mlada i stara grupa imaju najniži status. Objekte grupe ekonomski su zavisne od zaposlenog stanovništva i izložene su većim legalnim ograničenjima nego srednja grupa. Tako, na primjer, mladima do srednje dobi može biti zabranjeno da konzumiraju alkoholna pića u javnim lokalima, da puše, voze kola i da se žene. Stari su zakonom isključeni s tržišta rada, ne smiju voziti kola bez posebnih fizikalnih testova, a u Americi mogu čak izgubiti neke povlastice socijalnog osiguranja ako se ožene. Dodjela nižeg statusa dovodi ih u položaj maloljetne djece čije se pritužbe ne moraju uzeti ozbiljno i na čija se pitanja ne mora odgovoriti (više o tome kasnije).

No, iako su i mladi i stari žrtve ageizma, postoji velika razlika među tim statusima. Za mlade to je prijelazno stanje u status odraslih, a za stare trajno stanje koje se pogoršava sve do smrti. Sredovječna grupa, pa čak i oni u tridesetim godinama, divi se mladima i zavidi im, dok su stariji potisnuti ustranu brzinom društvenih promjena.

(2) Negativni stereotipovi

Ageizm je društveni humus na kojem rastu negativni stereotipovi o starim osobama koji mogu, premda ne moraju, dovesti do kolektivne stigmatizacije starije dobi. Najprije o stereotipovima.

Stereotipovi proizlaze iz starosti kao "društveno konstruirane zbilje" u terminima Berger-Luckmanove sociologije znanja. Naime, usprkos tendencijama normativne deinstitutionalizacije životne karijere i njezinih sekvencija u modernim društvima, postoje i dalje normativno-dobne koncepcije o životnom tijeku koje su ljudi internalizirali i naturalizirali i koje djeluju kao prisila (constraint) u reguliranju razvojnog tijeka životne karijere. Te koncepcije imaju svoje funkcije i za društvo i za pojedinca. Za pojedinca to su svojevrсни markeri individualnih aspiracija i krajnjih razvojnih rokova, nakon isteka kojih se svi uzaludni ciljevi moraju napustiti. Ali, što nas ovdje posebno zanima, normativno-dobne koncepcije mogu funkcionirati kao društveni stereotipovi koji pomažu da se organiziraju i učine efikasnim procesi

društvene percepcije. ("Reci mi koliko ti je godina, pa ću ti reći što radiš".)

Stereotipovi o starenju i starim ljudima većinom su negativni - to pokazuju mnogi empirijski nalazi. Premda su u nekim istraživanjima nađeni i pozitivni stereotipovi, kao mudrost, dostojanstvo, prijateljstvo, strpljivost, smirenost, ipak u međunarodnoj literaturi dominiraju uglavnom negativni stereotipovi. Tako se općenito smatra da su stare osobe ljudi koji se vole prisjećati prošlosti, ali su izgubili pamćenje, koji su nesposobni učiti iz iskustva i prilagodavati se promjenama, ljudi koji fizički i mentalno propadaju. što je još gore, stari ljudi uzimaju se kao homogena skupina, premda ona obuhvaća raspon od 20 godina s mnoštvom supkultura i iskustava. Čini se da su ti ageistički stereotipovi još dublje ukorijenjeni negoli rasistički i seksistički, jer im se nitko ne suprotstavlja.

Ali ti se stereotipovi odnose na staru generaciju općenito a ne i na svakog zasebnog pojedinca. Pojedini pripadnici dotične skupine mogu biti pozitivno ocijenjeni, čak i više nego mladi ljudi. Jutta Heckhausen i Frieder R. Lang objašnjavaju taj paradoks pomoću Weinerove teorije atribucije u motivaciji postignuća (attribution theory in achievement motivation). Naime, prema toj teoriji starost je inhibitorni faktor uspjeha u životu, pa se svako postignuće starog čovjeka vrednuje više i svjedoči o njegovoj visokoj sposobnosti. Naprotiv, kod mladih odraslih osoba dob olakšava uspjeh, pa to umanjuje vrijednost njihovih postignuća, a neuspjesi se uzimaju kao neoboriv dokaz nekompetentnosti. Prema tome, pojedinac u visokoj dobi ocjenjuje se u odnosu na stereotipsko očekivanje niske sposobnosti u starosti. Visoka ili čak osrednja performansa proturječi stereotipskim očekivanjima i dovodi do atribucije vrlo visoke sposobnosti dotičnoj staroj osobi.

Ali za to ima i jedno alternativno, teorijski manje elegantno objašnjenje: polazeći od zdravozumske mudrosti da iznimke potvrđuju pravilo, moglo bi se reći da navođenje iznimaka povećava kredibilitet stereotipa dajući mu neku auru objektivnog iskaza. Uostalom, poznato je da u većini slučajeva socijalne diskriminacije postoje uvijek "časne iznimke": tako zaigrani antisemit često ubraja u svoje prijatelje nekog "poštenog Židova"; nova je komunistička elita po izlasku iz šume zatekla u gradovi-

ma i "poštenu inteligenciju"; sve do početka otvorenog rata uvjereni su nacionalisti i u Hrvatskoj i u Srbiji među prijatelje uvrštavali "poštene Srbe" odnosno "poštene Hrvate". Daka-ko, kad su Hrvati definitivno preimenovani u "ustaše" a Srbi u "četnike", onda više nema iznimaka koje potvrđuju pravilo, jer je "poštenu ustaša" i "poštenu četnik" *contradictio in adjec-to*. To znači da je diskriminacija pomoću stereotipa ušla u "završnu fazu" - u fazu "konačnog rješenja". Istina, svaka diskriminacija ne mora doseći taj stupanj - ali može. Vjerojatno ni u jednoj zemlji, pa ni u Hrvatskoj, neće diskriminacija starih osoba doći u fazu "konačnog rješenja", premda neki visoko obrazovani umirovljenici misle suprotno⁸. Međutim, postoji međufaza između običnog stereotipa i "konačnog rješenja", u koju stereotip može vrlo lako evoluirati - a to je kolektivna stigmatizacija.

(3) Stigmatizacija i etiketiranje

Pojam stigme, istina, nije izravno povezan sa stratifikacijom, već sa socijalnom devijantnošću shvaćenom u najširem smislu: kao svako odstupanje od nekog standarda društvene "normalnosti". Prema E.Goffmanu, ima tri vrste stigmatiziranih:

a) moralno stigmatizirani - prekršitelji zakona i propisa;

b) fizički hendikepirani - vrlo debeli ili vrlo ružni, fizički hendikepirani (npr. paraplegičari u kolicima) i slijepi, također i mentalni bolesnici, ponekad i osobe što boluju od raka;

c) "plemenska stigma" rasne ili etničke pripadnosti.

Stigma bitno utječe na kvalitetu ljudske interakcije. Na primjer, kad su "normalni ljudi" prisiljeni na interakciju s fizički hendikepiranima, oni mogu reagirati nezgrapno, suzdržano ili pretjerano skrbno, kao i u interakciji s prestupnicima kao što su kriminalci ili homoseksualci.

Goffman razlikuje tri tipa stigme: (1) diskreditirani, (2) diskreditabilni i (3) "nonpersons" (ne-osobe). U našem slučaju posebno je zanimljiva treća kategorija. Jer u nekim razdobljima i situacijama većini se ljudi događa da budu tretirani kao nonpersons - osobito ako su vrlo mladi, vrlo stari, bolnički pacijenti ili robovi. Nonpersons su osobe kojima se, u datoj situaciji, ne poklanja uljudna pozornost uobičajena u interakcijama s drugim ljudima. Oni se tretiraju kao da u stvari ne postoje. Mnogi bolesnici koji su se liječili u bolnici otkrili su da ih liječnici, medicinske sestre i drugo osoblje tretiraju kao "slučajeve" i da u njih zure kao u bića bez ikakva društvenog ili osobnog identiteta⁹. Daka-ko, kad taj "slučaj" u liječnikovu uredu raspravlja o plaćanju računa, onda je to sasvim druga pjesma!

Čini mi se da od negativnih stereotipova o starosti pa do tretiranja tih ljudi kao nonpersons ima samo korak, ili čak manje. Ne odgovara li, primjerice, duga šutnja Ustavnog suda takvom tretmanu cijele grupe? Ili, zar ne postoji neki paralelizam između situacije kad bolnički "slučaj" dođe u ured da razgovara o neplaćenom računu i osnivanja SHU? Naime, ubrzo nakon osnivanja stranke održana je prva tribina na TV i najavljeno iz Ustavnog suda da će njihova "tužba" biti uzeta u razmatranje.

⁸ Neki vladinu politiku prema umirovljenicima doživljavaju kao svojevrsnu eutanaziju. Naglašavaju pritom da se eutanazija može provoditi i bez smrtonosnih injekcija - običnim izgladnjivanjem. Premda se ta tvrdnja ne može dokazati, njoj se formalno-teorijski ne može prigovoriti. Naime, kad je formalni program eutanazije u Njemačkoj 1942. obustavljen zbog javnih prosvjeda u prethodnoj godini, neformalno je eutanazija nastavljena izgladnjivanjem "manje vrijednih". (Staub, 1989, 125.)

⁹ Opisano ponašanje bolničkog osoblja više je strukturalno određeno negoli kontigentno. Ono je funkcionalni zahtjev "totalne institucije" (Goffman, 1968, 15-115). Istina, Goffman ne svrstava svaku bolnicu u "totalne institucije", već samo umobolnicu. Ali i "normalna" bolnica ima neke karakteristike totalne institucije, samo u manjem stupnju. Dok je proces depersonalizacije (stripping process) u umobolnici (i drugim strukturalno bliskim joj institucijama) brutalno dramatičan, u "normalnoj" bolnici jedva je zamjetan. A ipak u obje institucije riječ je o "presijecanju obiteljske, profesionalne i obrazovne crte životne karijere" i "podvrgavanju stigmatiziranom statusu".

Proces gubljenja građanskog identiteta daleko je izrazitiji u staračkom domu, koji Goffman izriječno svrstava u totalne institucije. Tako su se klijenti jednog takvog doma žalili ne samo na gubitak obiteljskog doma i sustav impersonalnih pravila već i na gubitak poznatih predmeta uz koje su dugo bili emocionalno vezani (Jaber F.Gubrin, *Living and Dying at Murray Manor*, New York, St. Martin Press, 1975; navedeno prema Warren, 1977). Gubitak tih predmeta psihološki je identičan s procesom oduzimanja osobnih stvari "na revers" prilikom prijema u zatvor ili umobolnicu (stripping process).

U institucijama u koje su smješteni "štićenici" (inmates) koji nisu "društveno opasni" postupak osoblja prema njima nije grubo represivan i uvredljiv, pa se više sastoji u njihovu tretmanu kao nonpersons. Poseban je slučaj tretiranje pacijenta kao nonperson od strane liječnika - on više proizlazi iz dehumanizacije institucionalizirane medicine negoli iz strukturalnih zahtjeva bolnice kao ustanove. (Goffman, 1968, 298.)

Možda je shvaćeno da bi se i tu moglo raditi o naplati računa (na izborima), a naplata računa uvijek je vrlo važna, radilo se o bolničkom liječenju ili izborima.

S druge strane, na temelju teorije etiketiranja (theory of labeling), što ju je formulirao Howard Becker, devijantnost je proizvod procesa donošenja pravila (rule making) u kojem grupe s relativnom i efektivnom društvenom moći donoseći i sankcionirajući pravila etiketiraju pojedince kao "devijante". Naravno, Becker se razlikuje od Goffmana: dok prema Goffmanu svatko od nas ima moć da stigmatizira druge u svakodnevnim interakcijama, prema Beckeru je moć etiketiranja politički institucionalizirana moć koja leži u donošenju pravila (vlada, biznis, vojska) i sankcioniranju pravila (kazneno sudstvo, policija, socijalne službe)¹⁰.

Ovdje je teško izvesti sličnu analogiju kao u slučaju stigmatizacije ne-osoba - pa ipak i tu se može napraviti uporedba, ali u izvrsnom ogledalu. Naime, činjenica jest da je vlada svojom uredbom obilježila ("etiketirala") većinu umirovljenika kao socijalne slučajeve, ali - suprotno Beckerovoj sociologiji etiketiranja - ne zato što su prekršili pravila, već zato što je sama vlada prekršila pravila! Tu kao da Beckerova teorija dobiva kvalitetu teatra apsurda.

Koliko ove analogije "hvataju" stvarnost, odnosno kolika je interpretativna vrijednost Goffmanove teorije stigmatizacije i Beckerove teorije etiketiranja, nije moguće prosuditi bez empirijskih istraživanja. Bez empirijskih podataka te analogije ostaju na razini sociološke publicistike, ali koja bi mogla poslužiti kao inspiracija za empirijske studije. Jedno je ipak sigurno: kao i u svim modernim društvima, i u Hrvatskoj postoje negativni stereotipovi o umirovljenicima (starim ljudima), a oni su nužna i dovoljna osnovica za konsenzus drugih društvenih grupa na štetu umirovljenika.

V. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

(1) Neke teorijske generalizacije

Iz dosadašnjeg izlaganja može se zaključiti da se vladina suspenzija jednog bitnog umirovljeničkog prava (vezivanje kretanja mirovina uz kretanje plaća) zbilja pod objektivnim djelo-

vanjem više faktora: ekonomskih, političkih i socio-kulturnih.

Ekonomski su faktori zahtijevali da se, radi stabilizacije gospodarstva, porast mirovina ograniči kao što se ograničio i porast plaća. Ali oni nisu zahtijevali da se veći dio tereta stabilizacije prewali na umirovljeničku populaciju. Stabilizacija je bila samo dobar povod vladi da ekonomski diskriminira umirovljenike. Ukratko, ekonomski su faktori pripremili scenu, ali raspodjelu uloga na sceni izvršili su drugi - politički faktori.

Politički su faktori u ovoj priči najvažniji. U prvom redu, mjesto umirovljenika na ljestvici nacionalnih prioriteta kako ih je definirala vlada (rezultat nerazjašnjene mješavine interesnih i vrijednosno-ideoloških činilaca), a zatim politička pragma zasnovana na percipiranoj distribuciji moći i anticipaciji (ne)reagiranja "nacionaljane" (targeted) grupe. Naravno, u pozadini toga je položaj umirovljenika u društvenoj podjeli rada, odnosno isključenost iz tog sustava, njihova organiziranost i kvaliteta vodstva, političko iskustvo, politička kultura, socio-psihološke varijable kao što su apatija, nacionalna homogenizacija, fascinacija moći i potreba za identifikacijom s moćnima i sl. Politički faktori aktivni su dinamički faktori, ali njihovo djelovanje imalo je potporu socio-kulturnih faktora.

Socio-kulturni faktori kao što je stratifikacija po dobi, društveni stereotipovi, stigmatizacija umirovljenika kao ne-osoba a možda i njihovo "etiketiranje" od strane institucionalizirane moći - igrali su suportivnu ulogu. Oni su stvorili potrebno ozračje za grubu faktičku suspenziju jednog zakonskog prava i u najmanju ruku anestetizirali aktere to pripadaju "trećoj strani" u toj društvenoj drami.

(2) Pogled u budućnost - pitanja bez odgovora

Kako će se ta saga o hrvatskim umirovljenicima rasplesiti? Hoće li Ustavni sud donijeti odluku prije no što Sabor izglasa novi zakon o mirovinskom osiguranju, ili poslije? Kakva će biti odluka suda u prvom, a kakva u drugom slučaju? Što će sadržavati novi mirovinski zakon: hoće li kretanje mirovina imati neke objektivne parametre ili će jedini "zakon" biti diskrecijska odluka vlade? Što će vlada poduzeti ako sud poništi uredbu i njezinu pravnu nado-

¹⁰ Valja upozoriti da je Becker kasnije nešto revidirao svoju teoriju etiketiranja (Becker, 1974.)

gradnju kao *ab initio* nevaljale? Hoće li tada trideset uskraćenih mirovina biti konvertirano u javni dug ili - što je vjerojatnije - nadoknadenno dionicama HFP? Hoće li vlada u potpunosti demontirati sustav mirovinskog osiguranja kakav je poznat u Europi i zamijeniti ga u cijelosti sustavom socijalne skrbi? Hoće li se SHU afirmirati kao relevantni činitelj na hrvatskoj političkoj sceni bitno pridonoseći interesnom profiliranju te scene? Ili to u postojećem eurounijskom okruženju nije moguće? Hoće li se u slučaju da sud ne poništi uredbu *ab initio* stranka obratiti Međunarodnom sudu u Hagu, kao što se u krugu umirovljenika priča? Što će biti efekti toga obraćanja - hoće li neto efekt biti politička marginalizacija HSU? Sve su to zanimljiva pitanja - ali na žalost bez odgovora.

(3) Metodološki postscriptum - Sapere aude

Međutim, pitanja bez odgovora nisu ono što najviše zabrinjava: ona su - po mom mišlje-

nju - *condition humaine* suvremenog čovjeka. Najviše zabrinjava to što još uvijek nismo izišli iz "zone sumraka" (twilight zone) u kojoj se ne od jučer nalazimo. Ne samo o socijalnim već o svim društvenim problemima u nas se raspravlja u duhovnom ozračju sličnom svadljivim rasprama u zapadnoj Europi prije prosvjetiteljstva: glavni je problem tada bila kronična nestašica kruha, a koplja su se lomila oko problema transpustancijacije - je li Krist realno ili samo simbolički prisutan u hostiji**. Na izlazu iz tog intelektualnog tunela stajala je maksima: *Sapere aude!* U Hrvatskoj *sapere* pretpostavlja istraživanje, jer bez metodološki provjerenih empirijskih nalaza ne možemo "znati" hrvatsko društvo niti rješavati društvene probleme na razuman način. Spremnost zakrvljenih "realista" i "simbolista" da jedan drugom skoče za vrat nije u tadanjoj Europi riješila ni problem kruha ni problem ljudske slobode. Neće ni u Hrvatskoj. Druge su snage i okolnosti tamo odigrale glavnu ulogu. Krajnje je vrijeme da iz toga izvučemo potrebne zaključke.

LITERATURA

- Becker, Howard S. (1963), *Outsiders*, New York, The Free Press
- Becker, Howard S. (1974), *Labeling Theory Reconsidered*, in Rock, P. and McIntosh, M., eds. (1974), *Deviance and Control*, London, Tavistock
- Berger, Pand Luckman, T. (1966), *The Social Construction of Reality*, New York, Doubleday
- Goffman, Erving (1968), *Asylums*, Harmondsworth, Penguin Books
- Goffman, Erving (1963), *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identities*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall
- Heckhausen, Jutta and Lang, Frieder, R. (1996), Social Construction of Old Age: Normative Conceptions and Interpersonal Processes, in Semin,
- Gün R. and Fiedler, Klaus, eds. (1996), *Applied Social Psychology*, London, Sage Publications
- Hoffer, Eric (1948), *The True Believer*, Garden City, Doubleday
- Merton, R.K. (1952), Bureaucratic Structure and Personality, in Merton-Gray-Hockey-Selvin, eds. (1952), *Reader in Bureaucracy*, Glencoe, The Free Press, str. 361-371.
- Staub, Ervin (1989), *The Roots of Evil*, Cambridge University Press
- Warren, Carol A.B. (1977), *Sociology - Change and Continuity*, Homewood, The Dorsey Press
- Županov, Josip (1987), *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb, Školska knjiga, str. 261-272.

** Žestoke raspre o polaritetima "gradansko-individualno" i "nacionalno-kolektivno" (kao današnji pandan "slavne" debate o "klasnom" i "nacionalnom" u doba samoupravnog socijalizma) neodoljivo podsjećaju na ogorčena sporenja između "simbolista" i "realista" u praskozorje industrijske civilizacije u zapadnoj Europi.

Summary

SOCIAL RIGHTS AND THEIR REALIZATION
- THE SAGA OF CROATIAN PENSIONERS

Josip Županov

Starting from the assumption that rights and the realization of rights are two separate issues, not only in the domain of political but also in the domain of social rights, the author first establishes conditions for the realization of (any) rights. These are: "strict regime" of the legal protection of rights and the professional expertness and commitment of the administration. The insufficiency of these conditions in Croatia leads to the general assumption that there is an actual suspension of specific social rights by executive authority. To illustrate this, the author has chosen the suspension of pensioners' rights, particularly the ones which specify that pensions should be linked to increases in salaries, which has caused pensions to fall behind and has consequently worsened the pensioners' socio-economic standing from the time of the economic stabilization (October 1993).

The main issues are analyses of the behaviour and motivation of all the parties who take part in this social drama, either as directly interested parties, or as a "third party". Also, there is the role and correlation of key factors, namely economic, political, social and cultural. The main conclusions of this study are the following:

(1) economic factors have prepared a scene but they have failed to distribute the roles on the scene; (2) the roles have been distributed by political factors, in the first place there is the government's priority scale and the perception of the social power (powerlessness) of the pensioners and an estimate of their response (or the absence of it). These factors are connected to the whole range of other variables (inherited political culture, the level of organization and leadership of pensioners' associations, social and psychological variables); (3) social and cultural factors (ageism, stereotyping the elderly, stigmatizing and labeling) have been playing a supportive role: they anaesthetized the third party, in other words, they created a consensus among working-age population that transferring the biggest burden of stabilization onto pensioners is socially self-explanatory.